

An Analysis of the Objectives, Dimensions, and Stages of Mushaf Studies in Orientalist Scholarship

Mohammad Amini Tehrani¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Quran and Hadith Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran: mohamad_aminitehrani@miu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

10 March 2026

Received in revised form:

10 April 2026

Accepted:

3 May 2026

Available online:

17 June 2026

Keywords:

Mushaf Studies,
Qur'anic Sciences,
History of the
Qur'an,
Functions of
Mushaf Studies,
Stages of Mushaf
Studies.

ABSTRACT

Objective: The Qur'anic activities of Orientalists in the contemporary era have taken on highly diverse dimensions and are constantly expanding. One of the most fundamental of these dimensions is the field of *Mushaf* studies, which has undergone numerous historical periods and evolutions. Given the multiplicity and variety of different sections within the *Mushafs* of the Holy Qur'an, research conducted in the realm of *Mushaf* studies can exert profound and diverse impacts on issues related to Qur'anic sciences. Accordingly, the main objective of the present research is to rigorously examine and analyze the goals, the twelve-fold dimensions, and the various stages of the impacts of Orientalists' *Mushaf* studies on Qur'anic sciences, thereby presenting a clear picture of the explicit and implicit intentions of this academic current.

Methodology: To achieve the aforementioned objectives and comprehensively evaluate the activities of Orientalists, this research has been conducted using a descriptive-analytical method. Furthermore, in the process of data analysis, a comparative and historical approach has been adopted to accurately assess the evolution of Orientalists' *Mushaf* studies over time and in comparison with authentic Islamic approaches.

Results: The findings of this research indicate that *Mushaf* studies from the perspective of Orientalists possess multiple dimensions that can be comprehensively categorized into twelve main sections. These include the history of the *Mushaf*, script type, supervisory committee, orthography (*Rasm*), vocalization and diacritics (*Dhāt*), various readings (*Qir'ān*), verse counting (*Add al-Ay*), verse divisions, names of the chapters (*Asmā' al-Suwar*), signs of pausing (*Waqf*) and starting (*Ibtida'*), illumination of the *Mushafs*, and finally, the translation and exegesis of verses within the *Mushaf*—elements that require attention for the precise examination of any *Mushaf*. In addition, the Western process of *Mushaf* studies encompasses six continuous stages, the latest and most advanced of which focuses on collaborative group activities aimed at a comprehensive and systematic examination of the *Mushafs* of the Holy Qur'an.

Conclusion: The outcome of this research proves that the Orientalists' special attention to various dimensions such as reading studies, the *Rasm* and *Dhāt* of the *Mushaf*, *Add al-Ay*, and dating the *Mushafs* pursues a goal far beyond mere historical curiosity. In fact, the ultimate and final goal of Orientalists in conducting this extensive level of *Mushaf* studies is to prepare and compile comprehensive preliminaries for presenting a completely new and altered interpretation of the features of the Holy Qur'an and its fundamental concepts; an interpretation that is intended to be presented as an alternative narrative to people worldwide, including Muslim societies, thereby influencing their cognitive foundations.

Cite this article: Amini Tehrani, M. (2026). An Analysis of the Objectives, Dimensions, and Stages of Mushaf Studies in Orientalist Scholarship. *The Quran from Orientalists Point of View*, 21 (40), 395-424. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.16433.1340>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.16433.1340>

1. Introduction

Qur'anic manuscript studies constitute an important dimension of contemporary Qur'anic studies and have developed significantly within both Muslim and Orientalist scholarship. Although Muslim scholars have investigated the Qur'anic codex from early periods through disciplines such as Qur'anic readings (qirā'āt), orthography (rasm), vocalization and notation (ḍabt), recitation, calligraphy, and related sciences, Orientalist approaches have increasingly emphasized the material, historical, and empirical dimensions of the Qur'anic manuscript. The article argues that differences between Muslim and Orientalist approaches are particularly visible in methods used to investigate the authenticity and dating of Qur'anic manuscripts. The development of empirical techniques, especially manuscript analysis and radiocarbon dating, has consequently expanded the scope of contemporary Qur'anic manuscript research.

The study focuses on the objectives, dimensions, historical stages, and broader implications of Orientalist manuscript studies for the Qur'anic sciences. It seeks first to examine the various aspects and functions of manuscript research, particularly in Orientalist scholarship, and then to investigate its potential effects on the study of the Qur'an. The article identifies a research gap in previous studies: earlier works have generally concentrated either on broad trends in contemporary Qur'anic studies or on individual manuscripts, such as the Ṣan'ā' manuscript. In contrast, the present study proposes a comprehensive framework that organizes the technical dimensions of manuscript studies into twelve categories and classifies the historical development of Western manuscript scholarship into six stages.

2. Methodology

The study employs a descriptive-analytical methodology based on a comparative and historical approach. It begins by clarifying the concepts of muṣḥaf and codicology and by examining the relationship between manuscript studies and the broader discipline of Qur'anic sciences. Codicology is understood as the study of a book as a material object, independent of its content, including such issues as the materials and instruments used in writing, the physical characteristics of manuscripts, and their dating.

The study then examines the objectives attributed to Orientalist manuscript research, including the search for manuscripts other than the

received Qur'anic text and the critical examination of traditional Muslim accounts concerning the compilation of the Qur'an. It also considers manuscript research as an empirical method in contrast to earlier historical and hadith-based approaches to the study of Qur'anic codices.

For analytical purposes, the article divides the study of a Qur'anic manuscript into twelve principal dimensions: the history of the manuscript, script, supervisory committee, orthography (*rasm*), notation (*ḍabt*), Qur'anic readings (*qirā'āt*), verse numbering, division of verses, names of surahs, pause and commencement marks, manuscript illumination, and the translation and interpretation of Qur'anic verses in the manuscript.

Finally, the historical development of Orientalist manuscript studies is reconstructed through six stages: initial acquaintance with the Qur'anic codex; collection of Qur'anic manuscripts and the beginning of specialized research; formation of Qur'anic historical studies; the emergence of skepticism concerning the reliability of the Qur'anic text associated particularly with John Wansbrough and his followers; the discovery of early manuscripts and renewed attention to the historical reliability of the Qur'anic text; and, finally, the development of collaborative and interdisciplinary research projects.

3. Findings

The study produces several principal findings. First, Qur'anic manuscript studies are not restricted to the physical identification or preservation of manuscripts. They encompass a broad range of technical, historical, textual, and interpretive dimensions. The twelve-part framework demonstrates that a Qur'anic manuscript can be examined through its historical background, script, orthography, notation, readings, verse numbering, surah organization, punctuation and pause systems, artistic decoration, and the translation and interpretation of its contents.

Second, the article identifies six historical stages in Orientalist manuscript research. The first stage concerns acquaintance with the Qur'anic codex; the second involves collecting manuscripts and establishing specialized manuscript research; the third corresponds to the emergence of historical studies of the Qur'an; the fourth is associated with the development of skepticism about the reliability and history of the Qur'anic text, particularly through the work of John Wansbrough and his followers; the fifth involves the discovery and examination of early manuscripts,

including the Ṣan'ā' and Mashhad manuscripts; and the sixth is characterized by organized, collaborative research on Qur'anic manuscripts.

Third, the research highlights the growing importance of empirical and scientific techniques in modern manuscript studies. Traditional and modern approaches to determining the age of manuscripts are distinguished, with radiocarbon dating presented as one of the important modern techniques. The article notes that such methods have contributed to new developments in the historical study of Qur'anic manuscripts. It also discusses the historical evolution of Qur'anic scripts, beginning with Hijazi and Kufic forms and extending to later scripts such as Naskh, Rayḥānī, and Nasta'īq.

Fourth, the study gives particular attention to the sixth stage of manuscript research, characterized by collective and interdisciplinary projects. Qur'anic encyclopedias and the Corpus Coranicum project are presented as important examples. The latter, initiated in 2007, works with thousands of pages of early Qur'anic manuscripts and incorporates several research components: the study and dating of ancient manuscripts, investigation of variant readings, reconstruction of the historical context of the Qur'anic text, and historical-analytical interpretation of the Qur'an.

Fifth, the Corpus Coranicum project illustrates the expansion of manuscript research from purely material and historical questions toward broader interpretive objectives. Its first section investigates ancient manuscripts and their dating, including the use of carbon-14; its second section examines variant readings and thereby approaches the oral history of the Qur'anic text; its third section reconstructs the historical context of the Qur'an through archaeological inscriptions and pre-Islamic religious texts; and its fourth section provides a historical-analytical treatment of the Qur'an within its historical context.

Sixth, the article argues that the ultimate objective of Orientalist manuscript research, in the author's assessment, extends beyond manuscript description and historical reconstruction. The broader objective is presented as the preparation of a comprehensive basis for a new interpretation of the characteristics and concepts of the Qur'an, an interpretation intended for a global audience, including Muslims. The author connects this objective to the intellectual authority acquired by Orientalist scholarship in the study of religions and particularly the Qur'an.

Seventh, the study observes that Qur'anic encyclopedias have become significant vehicles for collaborative Orientalist scholarship on manuscripts. Entries dealing with Arabic script, calligraphy, ṣuḥuf, Qur'anic inscriptions, the muṣḥaf, Qur'anic manuscripts, writing materials, and the relationship

between the Qur'an and art and architecture demonstrate the breadth of contemporary manuscript-oriented research.

4. Conclusion

The study concludes that Qur'anic manuscript research is a multidimensional field whose significance extends across the history, material form, textual transmission, reading traditions, and interpretation of the Qur'an. From the perspective developed in the article, Orientalist manuscript studies have passed through six historical stages, culminating in collaborative and interdisciplinary projects designed to examine Qur'anic manuscripts comprehensively. At the same time, the study of a Qur'anic codex itself encompasses twelve principal dimensions, ranging from manuscript history and script to orthography, notation, readings, verse numbering, surah organization, illumination, translation, and interpretation.

The article further concludes that modern Orientalist manuscript studies increasingly combine traditional historical investigation with empirical and technological methods, including manuscript analysis and radiocarbon dating. Large-scale collaborative initiatives such as Corpus Coranicum demonstrate how the field has moved from the study of individual manuscripts toward systematic investigation of the written and oral history of the Qur'anic text, its historical environment, and its interpretation.

Ultimately, the article interprets the development of Orientalist muṣḥaf studies as part of a broader intellectual project aimed at establishing the foundations for a historical and critical interpretation of the Qur'an. Its principal contribution lies in providing a structured account of the objectives, twelve dimensions, and six historical stages of this field, while emphasizing the connection between technical manuscript research, large-scale collaborative projects, and subsequent approaches to Qur'anic interpretation.

واکاوی اهداف، ابعاد و مراحل مصحف پژوهی در مطالعات خاورشناسان

محمد امینی تهرانی^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم و فنون قرآنیات، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی صی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: mohamad_aminitehrani@miu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: فعالیت‌های قرآنی مستشرقان و خاورشناسان در دوران معاصر، ابعاد و گستره بسیار متنوعی به خود گرفته و روزبه‌روز در حال توسعه است. یکی از مهم‌ترین و بنیادین‌ترین این ابعاد، عرصه «مصحف‌پژوهی» است که تاکنون دوره‌ها و تطورات تاریخی متعددی را پشت سر گذاشته است. با توجه به کثرت و تنوع بخش‌های مختلف در مصاحف قرآن کریم، تحقیقات انجام‌شده در حوزه مصحف‌پژوهی می‌تواند تأثیرات گوناگون و عمیقی در مسائل مرتبط با علوم قرآنی بر جای بگذارد. بر این اساس، هدف اصلی تحقیق حاضر، بررسی و واکاوی دقیق اهداف، ابعاد دوازده‌گانه و مراحل مختلف تأثیرات مصحف‌پژوهی مستشرقان در حوزه مسائل علوم قرآن است تا از این طریق، تصویر روشنی از مقاصد پنهان و آشکار این جریان علمی ارائه گردد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۹	روش پژوهش: این پژوهش برای دستیابی به اهداف مذکور و ارزیابی همه‌جانبه فعالیت‌های مستشرقان، با استفاده از روش «توصیفی-تحلیلی» سامان یافته است. همچنین، در فرایند تحلیل داده‌ها، بر رویکردی «تطبیقی» و «تاریخی» تکیه شده است تا سیر تطور مصحف‌پژوهی خاورشناسان در بستر زمان و در مقایسه با رویکردهای اصیل اسلامی به‌دقت مورد سنجش قرار گیرد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۲۱	یافته‌ها: یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که مصحف‌پژوهی در نگاه مستشرقان دارای ابعاد متعددی است که می‌توان آن‌ها را به‌طور جامع در دوازده بخش اصلی طبقه‌بندی نمود. این بخش‌ها شامل تاریخ مصحف، نوع خط، اجنه ناظر بر تدوین، رسم الخط (رسم)، اعراب‌گذاری (ضبط)، قرائات مختلف، شمارش آیات (عذ الای)، تقسیم‌بندی‌های آیات، نام‌گذاری سوره‌ها (أسماء السور)، علامات وقف و ابتدا، نذهیب مصاحف، و در نهایت ترجمه و تفسیر آیات در مصحف می‌شود؛ عناصری که بررسی دقیق هر مصحف نیازمند توجه به آن‌هاست. علاوه بر این، فرایند مصحف‌پژوهی غربیان شامل شش مرحله پیوسته است که آخرین و پیشرفته‌ترین مرحله آن، تمرکز بر فعالیت‌های گروهی به‌منظور بررسی همه‌جانبه و سیستماتیک مصاحف قرآن کریم است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳	نتیجه‌گیری: برآیند این پژوهش اثبات می‌کند که اهتمام ویژه مستشرقان به ابعاد گوناگونی نظیر قرائت‌پژوهی، رسم و ضبط مصحف، عذ الای و قدمت‌سنجی مصاحف، هدفی فراتر از یک کنجکاوی تاریخی صرف را دنبال می‌کند. در واقع، هدف نهایی و غایی خاورشناسان از این سطح وسیع از مصحف‌پژوهی، تهیه و تدوین مقدمات کامل برای ارائه یک تفسیر کاملاً جدید و دگرگون‌شده از ویژگی‌های قرآن کریم و مفاهیم بنیادین آن است؛ تفسیری که قرار است به‌عنوان یک روایت بدیل به مردم سراسر جهان و حتی جوامع مسلمان عرضه شود و میانی شناختی آنان را تحت تأثیر قرار دهد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۲۹	
کلیدواژه‌ها: مصحف‌پژوهی، علوم قرآنی، تاریخ قرآن، کارکردهای مصحف‌پژوهی، مراحل مصحف‌پژوهی.	

استناد: محمد امینی تهرانی (۱۴۰۵). واکاوی اهداف، ابعاد و مراحل مصحف‌پژوهی در مطالعات خاورشناسان. *قرآن‌پژوهی خاورشناسان*، ۲۱ (۴۰)، ۳۹۵-۴۲۴. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.16433.1340>

توسندگان

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

توجه به مصحف قرآن کریم، به‌عنوان مسئله‌ای محوری برای فهم ابعاد گوناگون آن، همواره در میان مسلمانان و مستشرقان مورد توجه بوده است. با این حال، نگاه مستشرقان به مصحف، از حیث مبنا و روش تحقیق، با نگاه و روش مسلمانان یکسان نیست. رشد روش‌های تجربی در بررسی اصالت قرآن کریم و تعیین تاریخ نگارش مصاحف، از نمونه‌های بارز این تفاوت‌ها به شمار می‌رود.

شاید بتوان نخستین فعالیت‌های مرتبط با مصحف‌پژوهی در میان مستشرقان را به ترجمه مصحف قرآن کریم نسبت داد؛ زیرا ترجمه، مستلزم در دسترس بودن مصحف و نیز تسلط بر زبان عربی و زبان مقصد است. نگاهی که اخیراً مستشرقان را در مصحف‌پژوهی به خود مشغول داشته، نگاهی تاریخی است که بر اساس بررسی پیدایش مصحف و چگونگی شکل‌گیری آن شکل گرفته است. هرچه مصاحف به‌دست آمده از قرآن کریم قدیمی‌تر باشد، می‌تواند این نگاه تاریخی را تقویت نماید.

دانشمندان اسلامی نیز از دیرباز و بسیار پیش از مستشرقان، به بررسی مصاحف قرآن کریم با روش‌های سنتی پرداخته‌اند. ثمره فعالیت‌های آنان در قالب نگارش کتاب‌های مخصوص به مصاحف، یا در ضمن مسائل علوم قرآن ثبت شده است. علوم چون قرانات، علم الرسم، علم الضبط، تجوید، خط و برخی دیگر از علوم و فنون مرتبط با علوم قرآنی، حول محور مصحف‌پژوهی شکل گرفته‌اند. با این تبیین، بدیهی است که مصحف‌پژوهی‌های اخیر، اگر دقیق و مطابق با واقع باشند، می‌توانند تأثیری درست، گسترده و تکاملی در مسائل علوم قرآن داشته باشند.

درباره مصحف‌پژوهی، مطالب و موضوعات بسیاری قابل طرح است که می‌توان آنها را در قالب عناوین زیر دسته‌بندی کرد: ۱. تعریف مصحف‌پژوهی؛ ۲. علل مصحف‌پژوهی؛ ۳. ابعاد مصحف‌پژوهی؛ ۴. معرفی مصحف‌پژوهان؛ ۵. مقالات مصحف‌پژوهی در دایرةالمعارف‌ها؛ ۶. مراکز مصحف‌پژوهی (کتابخانه‌ها، دانشگاه‌ها، مراکز تحقیقاتی)؛ ۷. پروژه کرپوس کرانیکوم؛ ۸. ویژگی‌های مصاحف قدیمی (ویژگی مصحف صنعاء و فعالیت‌های مستشرقان درباره آن، ویژگی مصحف رضوی و...)،

مقاله حاضر بر آن است تا در ابتدا به بررسی ابعاد و ثمرات مصحف‌پژوهی، به‌ویژه در میان مستشرقان، و سپس به تأثیرات این فعالیت‌ها در مسائل علوم قرآن بپردازد.

پیشینه مصحف‌پژوهی را با ملاک‌های متعددی می‌توان مورد بررسی قرار داد. سیر مصحف‌پژوهی در میان غربیان از جمله این مباحث است که در داخل مقاله به صورت مراحل

شش‌گانه به آن پرداخته شده است. سیر مصحف‌پژوهی در جهان اسلام نیز سابقه‌ای دیرینه دارد و نگارش کتب علوم قرآن و طرح مباحثی همچون رسم و ضبط مصحف، قرائات، تجوید و دیگر موضوعاتی که هر کدام بخشی از تحلیل یک مصحف را به خود اختصاص می‌دهند، بحثی مفصل و مستوفی می‌طلبد. پیشینه‌ای که در این بخش مورد توجه است، نگارش کتب مربوط به تحلیل مصحف‌پژوهی مستشرقان از سوی دانشمندان اسلامی، به‌ویژه محققان ایران‌زمین است. در این باره می‌توان به کتب و مقالات زیر اشاره داشت:

۱. جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر، نوشته علی شریفی، از پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. این کتاب در سال ۱۳۹۹ شمسی برای اولین بار به چاپ رسیده است. نویسنده در این کتاب به جریان‌های جدیدی که در عصر حاضر هر کدام به نحوی به مطالعات قرآنی روی آورده‌اند، پرداخته است. از جمله این جریان‌ها، مصحف‌پژوهی قرآن کریم است.

۲. تاریخ استشراق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب، عنوان کتابی است که توسط خانم شادی نفیسی به رشته تحریر درآمده است. این کتاب برای دومین بار در سال ۱۳۹۹ شمسی در شهر قم به زیور طبع آراسته گردیده است.

۳. مصحف صنعاء ۱ و مسئله خاستگاه قرآن، اثری است که توسط بهنام صادقی و محسن گودرزی با ترجمه و مقدمه مرتضی کریمی‌نیا در سال ۱۴۰۰ برای اولین بار منتشر شده است. در این اثر، به تحلیل مصاحف قدیمی قرآن کریم با تمرکز بر مصحف صنعای اول پرداخته شده است. این اثر که قدیمی‌ترین نسخه کشف‌شده قرآن کریم تا آن زمان را بررسی می‌کند، حاوی نکات بسیاری درباره مصاحف اولیه قرآن کریم در قرن اول هجری است. این نوشته که در حدود ۴۰۰ صفحه است، تحلیلی عمیق نسبت به این مصحف قدیمی ارائه داده و اصالت قرآن کریم را به اثبات رسانده است. همچنین، فعالیت‌های مستشرقان درباره مصاحف صنعاء را نیز مورد توجه قرار داده است.

وجه تمایز و نوآوری پژوهش حاضر در مقایسه با آثار پیشین، در ارائه الگویی ساختارمند از تطورات استشراقی است؛ در حالی که مطالعات گذشته عمدتاً بر تبیین کلی جریان‌های معاصر یا واکاوی موردی نسخه‌های خطی (نظیر مصحف صنعاء) متمرکز بوده‌اند، این مقاله با رویکردی جامع‌نگر، برای نخستین بار به نظام‌سازی ساحت‌های دوازده‌گانه فنی و طبقه‌بندی مراحل شش‌گانه تاریخی مصحف‌پژوهی غربیان مبادرت می‌ورزد. تبیین پیوستگی میان اهداف راهبردی و ابزارهای نوین تجربی در پروژه‌های کلان مستشرقان و تحلیل بازتاب‌های مستقیم آن بر قلمرو علوم قرآن، از دیگر جنبه‌های نوآورانه این تحقیق در جهت پر کردن خلأ نظری موجود در این حوزه محسوب می‌گردد.

الف. مفهوم‌شناسی

۱. مصحف پژوهی

ابن فارس معتقد است که «صحف» در اصل به معنای انبساط و وسعت در چیزی است (ابن فارس، ۱۳۶۳: ۳/۳۳۴). به اوراقی که بین دو جلد قرار گیرند، در عربی «مصحف» گفته می‌شود (ابن منظور، بی‌تا: ۱۸۶/۹). مصحف‌شناسی یا همان Codicology، دانشی است که در آن، کتاب به عنوان یک شیء مادی، صرف‌نظر از محتوای آن، بررسی می‌شود. ابزارهای به‌کاررفته برای کتابت، تعیین قدمت مصحف و شیوه نگارش آن، از جمله بحث‌های مهم مصحف‌پژوهی به شمار می‌روند (نفیسی، ۱۳۹۹: ۱۴۸).

۲. علوم قرآن

برای درک بهتر تفاوت میان دو دانش علوم قرآنی و مصحف‌شناسی، باید به سراغ تعریف علوم قرآنی رفت؛ علت آن است که در میان دانشمندان علوم قرآنی، تعاریف مختلفی از آن ارائه شده است و همین رویکردهای گوناگون باعث می‌شود که رابطه میان علوم قرآنی و مصحف‌شناسی تغییر نماید. برخی با توجه به اضافه شدن واژه «علوم» به قرآن، مراد از آن را مجموعه دانستی‌هایی می‌دانند که به نوعی به قرآن مربوط می‌شود؛ خواه از نوع تصورات و خواه از نوع تصدیقات باشد. به عبارت دیگر، علوم قرآن شامل تمامی علومی می‌شود که در خدمت قرآن است یا به قرآن مستند است، مانند علم تفسیر، علم قرائات، علم رسم المصحف، علم اعجاز القرآن، علم اسباب النزول، علم ناسخ و منسوخ، علم اعراب القرآن، علم غریب القرآن، علوم دین و لغت. مسائل این دانش، علومی هستند که به طور خاص در فهم قرآن مؤثرند. قید «به طور خاص»، علومی را که مخصوص فهم قرآن نیستند (مانند صرف و نحو) خارج می‌کند و در مقابل، علومی مانند اعراب القرآن را که مخصوص فهم قرآن کریم هستند، در بر می‌گیرد (زرقانی، بی‌تا: ۲۰/۱).

زرقانی در تعریفی دیگر می‌نویسد: «کلیه مباحثی که متعلق به قرآن کریم است از جهت نزول، ترتیب، جمع، کتابت، قرائت، تفسیر، اعجاز، ناسخ و منسوخ، دفع شبهه از قرآن و مانند آن» (زرقانی، بی‌تا: ۲۰/۱). همین تعریف با قالبی دیگر از سوی سید محمدباقر حکیم ارائه شده است. وی تمامی دانستی‌ها و گفتگوهایی که به قرآن کریم مربوط می‌شوند را جزء علوم قرآنی به حساب می‌آورد (حکیم، ۱۴۱۷: ۲۰).

در قالبی مختصر می‌توان چنین نوشت که قرآن کریم به لحاظ معنای خود و شرح آن، موضوع علم تفسیر است؛ به لحاظ تشریعات و قوانین موجود در آن، موضوع علم آیات الاحکام؛ به لحاظ دلیل بودن برای نبوت پیامبر، موضوع اعجاز قرآن؛ به لحاظ عربی بودن، موضوع علم اعراب القرآن؛ به لحاظ بلیغ بودن، موضوع بلاغت قرآنی؛ به لحاظ ارتباط با حوادث عصر پیامبر، موضوع علم اسباب النزول؛ به لحاظ کتابت آن، موضوع رسم المصحف؛ و به لحاظ قرائت و تلاوت آن، موضوع دانش قرائات قرار می‌گیرد. پس همه این دانش‌ها به لحاظ نوع ارتباط خود با قرآن کریم، در زمره علوم قرآنی قرار می‌گیرند.

در نظر برخی از عالمان قرآن‌پژوه، علوم قرآنی علمی هستند که مباحث کلی شناخت قرآن را تبیین می‌کنند و پرسش‌های گوناگون متعلق به قرآن و چگونگی آن را پاسخ می‌گویند، به گونه‌ای که می‌توان از آنها به پیش‌نیاز تفسیر و شناخت قرآن یاد کرد (مهدوی‌راد، ۱۳۸۴: ۸). سید ابوالقاسم خویی نیز در مقدمه کتاب خود، مباحث علوم قرآن مانند عظمت قرآن، اعجاز قرآن، مصونیت قرآن از تحریف، عدم تناقض در قرآن و عدم نسخ در احکام قرآن را به عنوان مدخل و مقدمه‌ای برای تفسیر قرآن معرفی نموده است (خویی، بی‌تا: ۱۴). برخی با توجه به تعاریف و مکتوبات دانشمندان در این باره، از این دسته از علوم قرآنی با عنوان «علوم للقرآن» در مقابل «علوم فی القرآن» یاد کرده و هر دو را از اقسام علوم قرآنی به شمار آورده‌اند (طالقانی، ۱۳۶۱: ۶۰).

مراد وی از علوم للقرآن، علمی است که برای فهم قرآن، باید مقدماً فراگرفت و از علوم فی القرآن، علمی است که از قرآن استخراج می‌شود و با بررسی آیات به دست می‌آید. علوم قرآن در این معنا، از مبادی دانش تفسیر و مبانی به شمار می‌آید و به عنوان دانشی آلی در برابر دانشی اصالی به نام تفسیر قرآن مطرح می‌شود.

تعریف دیگری که برای علوم قرآن از سوی محققان مطرح شده، عبارت است از شناخت‌هایی مربوط به تاریخچه، اوصاف و ویژگی‌های قرآن کریم که برای فهم و تفسیر قرآن ضروری است (بابایی، عزیزی‌کیا و روحانی‌راد، ۱۳۸۵: ۳۵۱). از دیدگاه این گروه، وجوه اعجاز قرآن، اسباب نزول، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، مکی و مدنی و قرائات، از مهم‌ترین مباحث علوم قرآنی به شمار می‌آید. مباحث پیش‌گفته بر این اساس می‌توانند در تبیین مبادی دانش تفسیر و تأثیرگذاری بر اجرای قواعد دانش تفسیر، مؤثر باشند. معادل‌سازی اصطلاح علوم قرآن با علوم فی القرآن و به کار بردن آن درباره آموزه‌هایی که از درون قرآن برخاسته‌اند، مورد توجه عده‌ای از محققان قرار گرفته است.

بدرالدین زرکشی در تعاریفی که از ابوبکر بن عربی (م ۵۴۴ق) و ابوالحکم بن برجان (م ۶۲۷ق) نقل کرده است، همین تعریف را مورد نظر قرار داده است. از دیدگاه ابن برجان، کل علوم قرآن به علم أسماء الله تعالی و صفاته، علم نبوت و براهین آن و علم تکلیف تقسیم می‌گردد (زرکشی، ۱۴۱۰: ۱۱۱/۱). از بین دانشمندان متأخر، محمد ابوزهره نیز در کتاب خود، در فصلی با عنوان علوم قرآن، درباره توحید، نبوت، معجزات انبیاء، معاد و احکام فقهی بحث کرده است (ابوزهره، ۱۴۱۸: ۴۵). اصطلاح علوم قرآنی از این نظر با «معارف قرآنی» معادل می‌باشد. این نوع از علوم قرآن، نتیجه و برآیند بکارگیری دانش تفسیر به شمار می‌آیند.

تحلیل: با توجه به تعاریفی که از علوم قرآن بیان شد، روشن می‌شود که دانشمندان مسلمان چهار نگاه متفاوت به علوم قرآن داشته‌اند. نگاه اول، نگاهی عام است که شامل همه علوم که مرتبط با قرآن کریم هستند می‌شود. دیدگاه‌های دیگر در مقابل دیدگاه اول قرار دارند و به نوعی دیدگاه‌های خاص محسوب می‌شوند. علوم قرآن در این سه دیدگاه، یا علومی هستند که مقدمه فهم و تفسیر قرآن به شمار می‌روند، یا علومی که درباره تاریخ و اوصاف قرآن کریم بحث می‌کنند، و یا علومی که از آیات قرآن استخراج می‌شوند.

مراد نویسنده از علوم قرآن، همان معنای عام علوم قرآن است که مدنظر دانشمندانی همچون سیوطی است و بر همین اساس نیز ارتباط مصحف‌شناسی با علوم قرآن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

ب. اهداف مصحف پژوهی

پیدا کردن نسخه‌ای غیر از نسخه معهود قرآن و مواجهه انتقادی با دیدگاه مسلمانان درباره جمع قرآن، از جمله رویکردهای مستشرقان در مصحف‌پژوهی است (شریفی، ۱۳۹۹: ۱۴۱). مسلمانان در طول تاریخ درباره ابعاد متعددی از مصاحف کار کرده‌اند، از جمله رسم، ضبط و قرائت؛ اما به‌صورت مفصل و دقیق درباره نسخه‌های معین، تاریخ آن‌ها و ویژگی‌هایشان کار نکرده‌اند. نسخه‌شناسی به نوعی روشی تجربی به حساب می‌آید، در مقابل روش‌های تاریخی و حدیثی برای بحث از مصاحف که در زمان‌های قدیم از سوی دانشمندان اسلامی دنبال می‌شده است.

انجام تحقیقات گروهی به منظور تحقیقات محتوایی درباره قرآن، مانند پروژه کربوس کرانی‌کوم، نیز می‌تواند اهداف متعددی داشته باشد که فقط محدود به اهداف قبلی نیست. در ادامه درباره این پروژه نیز بحث‌هایی خواهد شد. به نظر می‌رسد علاوه بر نگاه‌های تاریخی در پروژه کربوس

کرانیکوم، نگاه‌های تفسیری نیز حاکم باشد. به نظر نگارنده، سیر مطالعات آثار مستشرقان نشان می‌دهد که برخی از آنان، علاوه بر مطالعه بر روی دیدگاه‌های مسلمانان، خود نیز می‌خواهند قدمی در حوزه تفسیر قرآن کریم برداشته و تفسیری از قرآن ارائه دهند. نگاه به آثار کسانی همچون فضل‌الرحمان (۱۴۰۱ش)، توشیهیکو ایزوتسو (۱۳۸۸ش) و سید حسین نصر (۱۳۹۹ش) در کنار نگاه به پروژه کریوس کرانیکوم، این دیدگاه را تقویت می‌نماید. در تبیین هدف اخیر، در دوره ششم مصحف‌پژوهی نکاتی تقدیم می‌شود.

به عبارت دیگر، هدف نهایی مستشرقان از مصحف‌پژوهی، تهیه مقدمات کامل برای تفسیر جدیدی از ویژگی‌های قرآن کریم و مفاهیم آن، جهت ارائه به مردم جهان حتی مسلمانان است. مرجعیت علمی در تحلیل ادیان، به‌ویژه قرآن کریم، سبب می‌شود تا برداشت مردم دنیا و قضاوت‌های آنان، حتی مسلمانان، تحت تأثیر دیدگاه مستشرقان قرار گیرد.

ج. ابعاد قابل بررسی یک نسخه قرآن

نسخه‌های قرآن کریم برای شکل‌گیری خود، نیاز به فنون و علوم متعددی دارند. زمانی که به یک مصحف قرآنی نگاه می‌شود، محقق با بخش‌های مختلفی روبه‌رو می‌گردد که می‌توان آنها را به دوازده بخش تقسیم نمود: تاریخ مصحف، خط، لجنه ناظر، رسم، ضبط، قرائات، عدّ الآی، تقسیم‌بندی‌های آیات، أسماء السور، علامات وقف و ابتدا، تذهیب مصاحف، و ترجمه و تفسیر آیات در مصحف؛ بخش‌هایی که باید درباره یک مصحف مورد بررسی قرار گیرد.

مباحث تاریخی شامل موضوعاتی مانند سال نشر و نگارش مصحف می‌شود. تحلیل این مورد در میان مسلمانان و مستشرقان، دو دوره کلی را پشت سر گذاشته است: دوره سنتی و دوره مدرن. تفاوت این دو دوره در روش‌های کشف قدمت نسخ است. استفاده از کربن دیتینگ و کربن ۱۴ باعث تحولاتی در دستاوردهای تاریخ‌شناسانه مصاحف قرآن کریم شده است. در این روش، یک تکه از پوست انتخاب و سوزانده می‌شود. کربن ایزوتوپ ۱۲ ماندگار است و براساس این مقیاس، تعداد کربن ماندگار را در عددی خاص ضرب می‌کنند و سال آن برگه یا پوستی که مصحف بر روی آن نگارش شده است را مشخص می‌نمایند. نتیجه این کار، بین ۴۰ تا ۸۰ سال قابل تغییر است. به عبارت واضح‌تر، روشن می‌شود که حیوانی که از پوست آن برای نگارش استفاده شده است، در فلان سال زنده بوده و از پوست آن استفاده شده است. از مراجع مهم آزمایشگاه کربن در دنیا، زوریخ، آکسفورد و آریزونا هستند.

خطوط مورد استفاده در قرآن، تاریخی به درازی پیدایش مصحف از گذشته تا اکنون دارند. اولین خط استفاده شده در مصاحف، خط حجازی است. پس از آن، خط کوفی است که با توجه به سرزمین‌های مختلف، دارای اقسام متعددی است. خطوط نسخ، ریحان و نستعلیق از دیگر خطوط مورد استفاده در نگارش مصحف به شمار می‌روند.

مراد از لجنة، همان گروه از خبرگان و دانشمندان متخصص در امر مصحف است که زیر نظر آنها مصحف چاپ شده است. اولین لجنة، مربوط به زمان عثمان می‌باشد. پس از عثمان، در عصرهای اخیر، برای نگارش مصاحف و نشر و پخش آن در جامعه اسلامی، لجنة‌هایی مشخص می‌شوند که این افراد در علوم مانند قرائات، علم الرسم، علم الضبط و علوم قرآن دارای تخصص هستند و تمام مصحف زیر نظر آنها مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

اصول و قواعد نگارش حروف، یا همان رسم قرآن کریم، و اصول و قواعد نگارش علامات، یا همان ضبط قرآن کریم، از بخش‌های دیگر قابل توجه در مصاحف قرآن کریم است. رسم در لغت به معنی اثر و نشان است و از دیگر معانی آن، خط و نگارش است (ابن‌درید، ۱۹۸۸: ۷۲۰/۲). در اصطلاح علوم قرآنی، رسم به معنای نگارش به دو نوع تقسیم می‌شود: رسم قیاسی و رسم توقیفی. رسم قیاسی همان چیزی است که امروزه به آن قواعد الإملاء گفته می‌شود؛ اما رسم توقیفی عبارت است از نحوه نگارش ویژه کلمات قرآن کریم و منظور از نگارش ویژه، نگارش خاصی است که با قواعد املائی عربی و رسم قیاسی متفاوت است؛ مثلاً کلمه «لَشَيْءٍ» (کهف: ۲۳) در قرآن کریم به صورت «لِشَآءٍ» نوشته می‌شود.

اصول و قواعد ضبط در دانشی با عنوان علم الضبط مطرح شده است. این دانش در میان دانشمندان چنین تعریف شده است: «العلم الذی یبحث فی طريقة نقط الکلمات و الحروف القرآنیة، نقط إعراب و نقط إعجام، و ما یتعلق بذلک من رموز و حركات»؛ یعنی علم الضبط علمی است که درباره شیوه علامت‌گذاری کلمات و حروف قرآن کریم و هر آنچه به آن مربوط می‌باشد، بحث می‌کند.

برخی دیگر در تعریف علم الضبط آورده‌اند که: «علم یُعزَف به ما یدل علی عوارض الحروف الّتی هی الفتح و الضم و الکسر و السکون و الشّد و المد و نحو ذلک... و موضوعه: العلامات الدالة علی تلک العوارض من حیث وضعها و ترکیها و کیفیتها و محلّها و لونها و غیر ذلک» (مفلح القضاة؛ شکری؛ منصور، ۱۴۲۲: ۱۹۲). بر اساس این تعریف، علم ضبط بر ویژگی‌هایی که بر حروف عارض می‌شود، مانند فتحه، ضمه، کسر، سکون و مانند آن، بحث می‌نماید.

قرائت یا قرائات در مصحف نیز در هنگام مصحف پژوهی قرآن کریم مورد عنایت است. قرائت در لغت به معنای جمع کردن و کنار هم گذاشتن به کار رفته است (جوهری، ۱۳۷۶: ۶۵/۱). این اصطلاح در میان علمای علم قرائات چنین تعریف شده است: «هو علم یعرف به کیفیت النطق بالكلمات القرآنية، و طریق أدائها اتفاقاً و اختلافاً مع عزو كل وجه لناقله»؛ یعنی علم قرائت، علمی است که به وسیله آن، کیفیت ادا و تلفظ کلمات قرآن کریم و روش ادای آن، چه به صورت متفق میان قراء و چه به صورت اختلافی، همراه با بررسی استناد آن به ناقلش معرفی می گردد (الباز، ۱۴۲۵: ۳۹). برخی نیز قرائات را چنین تعریف کرده اند: «القراءات علم بکیفیات أداء کلمات القرآن و اختلافها بعزو الناقله» (عتر، ۱۴۱۶: ۱۴۷). این تعریف تفاوتی با تعریف اول ندارد، اما در عین حال، مطالب تعریف اول را به نحو اختصار در بر دارد.

قرائات در مناطق مختلف و تاریخ های گوناگون یکسان نبوده است و مصاحف قدیمی نیز تحت تأثیر همین نکات نگارش شده اند. تحلیل قرائات موجود در مصاحف قرآن کریم، نیاز به فهم قرائات متواتر و شاذ دارد.

عَدَّ الْأَيَّ. علمی است مربوط به شمارش آیات قرآن کریم و تشخیص آیات و علائم مربوط به آیات قرآن کریم. در این علم، تقریباً هفت نوع شماره گذاری وجود دارد. هر کدام از این انواع، در مصاحف قرآن کریم نمودی دارد. مصاحف قدیمی تر شماره آیات نیز ندارد و به تدریج شماره گذاری ها در مصاحف آغاز می شود. تشخیص و تحلیل این شماره گذاری ها، نیاز به تخصص دارد (ر.ک: دانی، ۲۰۱۱).

أَسْمَاءُ السُّور. به معنای اسامی سوره های قرآن کریم است. این مبحث مربوط به نام های سوره ها و چگونگی نام گذاری آن ها و توقیفی بودن یا نبودن آنهاست. در مصاحف قدیمی، نام های سوره ها با نام های امروزی کاملاً یکسان نیست و در برخی از سوره ها متفاوت است (عطار، بی تا، ۱۸۳).

به تدریج در شکل گیری مصاحف، علائم وقف و ابتدا نیز رشد پیدا کرد. در طول تاریخ نیز مبانی و علائم مختلفی برای وقف و ابتدا ایجاد شده است. «وقف» در اصطلاح، عبارت است از قطع صدا از کلمه، به مدت کوتاهی که معمولاً در آن نفس می کشند، با قصد قرائت مجدد و نه نیت اعراض؛ این نحو، هم در رأس آیات و هم در بین آنها می تواند باشد، ولی در وسط کلمه یا جایی که از نظر رسم الخط، کلمه ای به کلمه ای دیگر متصل است، وقف وجود ندارد. از نظر قرائت، ابتدا به دو قسم تقسیم می شود: ۱. ابتدا، به معنای شروع قرائت قرآن؛ ۲. ابتدا، به معنای شروع مجدد یا ادامه قرائت بعد از وقف. شروع کلام الله مجید با استعاذه و بسمله، از آداب قسم اول به شمار می آید (شاکر، ۱۳۸۱: ۳۱).

تذهیب و حاشیه‌پردازی نیز در پرتو قرآن، رونق بسیار یافت. حاشیه‌های اطراف مصاحف و در ابتدا و انتهای سوره‌های قرآن کریم نمود بیشتری دارد (عرفان، ۱۳۷۹: ۱۳۰). قرآن کریم به سی جزء تقسیم شده و هر جزء آن به چهار حزب - و در برخی از قرآن‌ها به دو حزب (حزب بزرگ) - قسمت شده است. هر حزب قرآن نیز به توبه خود، شامل تعدادی فراز یا اصطلاحاً رکوع می‌باشد. این تقسیمات که در حال حاضر با علائم مشخصی در قرآن‌ها دیده می‌شود، در عصر نزول قرآن شایع نبود و در دوره‌های بعد، آن هم به جهت ختم قرآن در طول یک ماه و نظایر آن، از سوی دانشمندان معمول گردید. اما آن تقسیمات قرآن که ریشه تاریخی صحیحی دارد و به عصر نزول قرآن بازمی‌گردد، همان تقسیم قرآن به سوره‌ها و تقسیم سوره‌ها به تعدادی آیه می‌باشد (معارف، ۱۳۸۳: ۵۱).

د. دوره‌های مصحف پژوهی مستشرقان

مصحف پژوهی مستشرقان را می‌توان به چند دوره تقسیم کرد. ملاک تقسیم‌بندی این دوره‌ها، تغییر نظریه‌های مستشرقان درباره مصاحف قرآن کریم، استفاده از ابزارهای جدید در تحلیل مصاحف، یا وجود رویکرد فردی یا جمعی در مصحف پژوهی است. به نظر نگارنده، با توجه به این سه ملاک، می‌توان مصحف پژوهی مستشرقان را به شش دوره تقسیم نمود.

دوره اول: آشنایی با مصحف قرآن کریم

دوره مقدماتی مربوط به زمانی است که مستشرقان قصد ترجمه قرآن را داشتند و نیاز بود که جهت ترجمه، مصحف قرآن را در اختیار داشته باشند. ترجمه قرآن کریم از سوی مستشرقان دارای رویکردها و دوره‌های مختلفی است که تحلیل مبسوط آن در مقاله حاضر امکان‌پذیر نیست (شاکر، ۱۳۹۹: ۱۱۷). چاپ قرآن کریم به عنوان مصحفی چاپی نیز از فعالیت‌های این دوره است. سال ۱۴۹۹ میلادی، اولین بار قرآن کریم در بندقیه (ونیز ایتالیا) چاپ شد، اما اکنون از آن نسخه‌ها چیزی باقی نمانده است (زمانی، ۱۳۸۷: ۱۱۵).

دوره دوم: جمع آوری مصاحف قرآن کریم و شروع فعالیت‌های تخصصی مصحف پژوهانه

از اتفاقات مهم در این دوره، خروج برگه‌هایی از قرآن از مصر به فرانسه در پی لشکرکشی به فرانسه است. از دیگر پیشگامان در این دوره، آدلر دانمارکی است که به مصحف پژوهی پرداخته

است. در سال ۱۸۳۳م. کتابخانه سلطنتی در پاریس به مجموعه‌ای از برگه‌های کهن قرآنی خریداری شده از مسجد عمرو بن عاص فسطاط دست یافت که سرمایه‌ای مهم برای کار بر روی مصاحف محسوب می‌شد (نفیسی، ۱۳۹۹: ۱۳۸). همچنین در سال ۱۸۵۸م در فرانسه، با عنوان «نگرش تاریخی-انتقادی از متن قرآن»، توسط فرهنگستان کتیبه‌شناسی و زبان‌های باستانی فرانسه، مسابقه‌ای برگزار شد. مسئولین برگزاری در این مسابقه خواسته بودند که برای تحلیل‌های خود از قدیمی‌ترین نسخه‌های قرآن دلیل بیاورند. جمع‌آوری مصاحف قرآن کریم از سراسر جهان در جنگ‌های مصر و فرانسه و خریدها و سفرهای مستشرقان به اقصی نقاط جهان، زمینه‌ساز جمع‌آوری مصاحف متعددی در اروپا گردید. نتیجه این تلاش‌ها، وجود کتابخانه‌های متعددی از مجموعه نسخه‌های قرآن کریم شد. کتابخانه ملی فرانسه با ۷۰۰ نسخه قرآن و کتابخانه چستربیتی در دوبلین ایرلند با ۲۵۰ مصحف قرآن کریم، از ثمرات این تلاش‌هاست (نفیسی، ۱۳۹۹: ۱۳۸).

دوره سوم: شکل‌گیری دانش تاریخ قرآن و فعالیت‌های تاریخی مستشرقان

مسائل تاریخ قرآن عبارت‌اند از: مسئله «وحی»، شامل ریزموضوعاتی مانند وحیانی بودن الفاظ قرآن، عربی بودن زبان وحی؛ مسئله «نزول قرآن»، شامل مباحث چگونگی نزول قرآن، ترتیب آیات و سوره‌ها، شأن نزول و سبب نزول؛ مسئله تقسیم‌بندی قرآن به جزء و حزب؛ مسئله جمع القرآن (تدوین و گردآوری)، شامل مباحث چگونگی تدوین در زمان پیامبر، مصحف علی (علیه السلام)، مراحل جمع قرآن، رسم الخط قرآن؛ مسئله «قراء و قرائات»، شامل مباحث علل تعدد قرائات، اقسام قرائات، معیار تأیید قرائات، مبانی و مسائل دانش قرائت؛ مسئله مکی و مدنی بودن سوره‌ها و آیات قرآن؛ و مسئله تحریف قرآن کریم.

تاریخ قرآن، بخشی از اطلاعات قرآنی است که از تاریخچه کتاب خدا از نقطه‌نظر زمان نزول، جمع‌آوری و تدوین در دوره‌های مختلف، کتابت و رسم الخط و دیگر مسائل تاریخی قرآن بحث می‌کند. این علم، مباحث مربوط به توصیف و تحلیل سرگذشت جمع و تدوین قرآن مجید از آغاز نزول وحی تا سیر هزار و چهارصد ساله کتابت و طبع آن در عصر جدید را در بر می‌گیرد و استطراداً برخی از علوم قرآنی دیگر مانند ناسخ و منسوخ و مکی و مدنی را نیز شامل می‌شود. پایه‌گذار این جریان، تئودور نولدکه آلمانی است که کتاب تاریخ قرآن را تدوین کرد. تئودور نولدکه (۱۸۳۶-۱۹۳۰م) بر ضرورت مطالعه شواهد خطی، در اثر مهم خود تاریخ قرآن (۱۸۶۰م) که بعدها از

سوی شوالی و برگستراسر تکمیل شد، تأکید کرد (نولدکه، ۲۰۰۰: ۶۷۷). در آستانه قرآن اثر رژی بلاشر نیز از دیگر آثار مهم در این دوره است. وی در ضمن کتاب خود، مانند نولدکه، به بررسی مصاحف قرآن کریم پرداخته است و در این کتاب، نگاه تاریخی دنبال شده است (بلاشر، ۱۳۷۶: ۱۵۵).

دوره چهارم: ایجاد شکاکیت در وثاقت متن قرآن توسط جان ونزبرو و شاگردان وی.

جان ونزبرو (۱۹۲۸-۲۰۰۳)، تاریخ‌دان و زبان‌شناس آمریکایی، در ۲۸ فوریه ۱۹۲۸ در ایلینوی متولد شد. ابتدا به دانشگاه آکسفورد رفت و تحصیلات تکمیلی را در مرکز مطالعات آفریقایی و شرق‌شناسی دانشگاه لندن ادامه داد. وی از سال ۱۹۵۷ میلادی تا ۱۹۹۶، نزدیک به چهل سال، محقق و استاد مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی (SOAS) وابسته به دانشگاه لندن بود. او در دهم ژوئن ۲۰۰۳ در فرانسه درگذشت.

از وی به جز دو کتاب معروف مطالعات قرآنی: «منابع و روش‌های تفسیر متن مقدس»^۱ که در ۱۹۷۷ توسط انتشارات آکسفورد منتشر شد و در آن، منابع و روش‌های مختلف تفسیری بررسی گردید، و محیط فرقه‌ای: «محتوا و تکوین تاریخ نجات اسلامی»^۲ که در ۱۹۷۸ منتشر شد و در واقع، ادامه دیدگاه وی در مطالعات قرآنی بود و در آن، در پی نقد منابع سنتی قرآن بود،^۳ تعداد معدودی مقاله قرآنی و تاریخی، و شمار فراوانی نقد و معرفی بر کتاب‌های غربیان در حوزه مطالعات اسلامی برجای مانده است. افزون بر این، وی چند کتاب و مقاله درباره مطالعات سامی (تاریخی-زبانی) تألیف کرده است که فهرست کامل همه این آثار را دو تن از شاگردان وی، برت و هاوتینگ، پس از مرگ او در نشریه مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی گردآورده‌اند.^۴

1. Wansbrough, John, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* (Oxford, 1977)

2. Wansbrough, John, *The Sectarian Milieu: Content and Composition Of Islamic Salvation History* (Oxford, 1978)

۳. برای مطالعه بازخورد آرای ونزبرو در میان غربیان بنگرید:

Segovia, Carlos A. and Basil Lowrie, eds. *The Coming of the Comforter: When, Where, and to Whom? Studies on the Rise of Islam and Other Various Topics in Memory of John Wansbrough*, *Orientalia Judaica Christiana* 3, NJ: Gorgias Press, 2012

4. Hawting G. and Brett R. M., 'Published writings of J.E Wansbrough', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 57 (1994), pp. 11-4

دو اثر مهم وی عبارتند از:

۱. مطالعات قرآنی: منابع و روش‌های تفسیر متن مقدس، ۱۹۷۷

Wansbrough, John, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* (Oxford, 1977).

۲. محیط فرقه‌ای: محتوا و تکوین تاریخ نجات اسلامی، ۱۹۷۸

Wansbrough, John, *The Sectarian Milieu: Content and Composition Of Islamic Salvation History* (Oxford, 1978).

در این دو اثر ضمن پرداختن به پندار موهومش مبنی بر تثبیت دیر هنگام قرآن، به مباحث تفسیری و ارزیابی متون و احادیث تفسیری نیز می‌پردازد.

به دنبال نشر دیدگاه ونزبرو، مبنی بر این که قرآن کریم در قرن دوم و پس از آن شکل گرفته است مخالفان و موافقان وی مقالات و کتب متعددی را به چاپ رساندند و بر اساس وابستگی به این دیدگاه و افراط و تفریط در این باره جریان‌های مختلفی در میان آنان به وجود آمد که تبیین مبسوط آن نیاز به مقاله‌ای مستقل دارد.

دوره پنجم: کشف مصاحف جدید و اثبات وثاقت تاریخی قرآن مانند مصحف صناعا و مصحف مشهد

در سال ۱۹۷۲ م، نسخه‌های بسیاری از قرآن‌های متعلق به چهار قرن نخست اسلام در مسجد جامع صناعا کشف شد. در واقع، آنچه کشف شد، قرآن‌های کامل نبوده است، بلکه ۱۲ هزار برگه از جنس پوست بوده که متعلق به حدود هزار قرآن بوده‌اند. به اضافه مقدار زیادی ورق‌های کاغذی؛ اما هیچ‌یک از قرآن‌های پوستی کامل نیستند و از برخی فقط یک یا چند ورقه باقی مانده است. قرآن‌های یافته‌شده، بیشتر از چهار قرن نخست اسلام هستند. از میان آنها، ۲۲ قرآن به خط حجازی نوشته شده‌اند که بیشتر آنها از قرن اول اسلام هستند. قرآن‌های متعدد دیگری نیز به خط کوفی نگاشته شده‌اند. یکی از نسخه‌های قرآن دارای دو لایه نوشته است: متن رویین با قرآن امروزی یکی است، در حالی که متن زیرین حاوی گونه‌های متفاوتی از متن استاندارد قرآن است. آزمایش‌های رادیوکربن نشان می‌دهند که این دست‌نوشته، بر اساس متن زیرین، احتمالاً تا پانزده سال پس از درگذشت پیامبر اسلام ﷺ نوشته شده است.

بسیاری از نسخه‌ها هنوز کار نشده‌اند و ۱۵۰۰۰ نسخه قدیمی در آستان قدس رضوی وجود دارد، چه کامل و چه ناقص. از جهت تعداد و اصالت نسخه‌ها، آستان قدس رضوی بی‌نظیر است.

نسخه‌های آستان قدس دزدی نیست و همگی اهدا شده‌اند یا در داخل حرم بوده‌اند که مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. سنت وقف در آستان قدس بیش از ۱۱۰۰ سال است و ۲۹۵ قرآن، وقف بر امام رضا علیه السلام شده است.

از دیگر محققان در این باره، گرد پوتین (۱۹۴۰م) استاد دانشگاه زاربروکن (آلمان) است. زمینه حرفه‌ای او، صحیح‌نویسی تاریخی قرآن و مطالعه و تفسیر علمی نسخه‌های خطی قدیمی است. همچنین در کتابت و کشف و شناسایی رسم‌الخط قدیمی تخصص دارد و مدتی نیز مدرس زبان عربی در دانشگاه زارلند در زاربروکن بوده است. وی تنها کسی است که چهار سال تمام در یمن بر روی این مخطوطات قرآنی کار کرده و از بخش‌های فراوانی از آنها میکروفیلم تهیه کرده است. این کشفیات پس از آن، تنها در اختیار هانس گنورگ فن بتمبر، دیگر محقق آلمانی، قرار گرفت و سرانجام دولت یمن به هیچ فرد دیگری اجازه پژوهش بر روی این آثار را نداد. از نظر وی، این مجموعه حاوی برگه‌هایی از مخطوطات و نسخه‌های قرآنی مختلف، عمدتاً به خط مایل (حجازی) است که می‌توان آنها را در بازه زمانی متعلق به قرن‌های ابتدایی اسلام، یعنی قرن اول و دوم هجری، دانست.

سرجیو نویا نوزدا (۱۹۳۱-۲۰۰۸م)، متولد ایتالیا، با سابقه تدریس در کرسی‌های ادبیات عربی و اسلام در دانشگاه‌های میلان و تورین، اقدام به پژوهش در زمینه قرآن‌های موجود در آرشیو کتابخانه‌های دنیا در قالب پروژه‌ای با نام آماری کرد که تاکنون تنها دو جلد مربوط به دو نسخه کهن از قرآن به خط حجازی از کتابخانه ملی فرانسه و کتابخانه بریتانیا منتشر شده‌اند و سه جلد دیگر مربوط به کتابخانه ملی آلمان، مصاحف صنعاء و مصاحف قاهره، زیر چاپ رفته و بقیه در حال مطالعه و آماده‌سازی هستند.

دوره ششم: ایجاد فعالیت‌های گروهی در حوزه مصحف پژوهی

از ویژگی‌های این مرحله که باعث می‌شود به دوره‌ای جداگانه مبدل شود، حرکت به سمت فعالیت‌های گروهی است. این فعالیت‌های گروهی، هم در مورد نگارش مقالات و کتب دیده می‌شود و هم در حوزه فعالیت‌های تجربی قابل مشاهده است. یکی از نمونه‌های بارز این فعالیت‌ها، نگارش دایرةالمعارف‌های قرآنی است. نمونه دوم نیز پروژه کریوس کرانیکوم است که به‌صورت گروهی در حوزه‌های مختلف مربوط به مصحف قرآن کریم، مشغول فعالیت هستند. این دو نمونه در ذیل تبیین می‌گردد.

نمونه اول: دائرةالمعارف‌های قرآن

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، روشن می‌شود که بیشترین سهم در میان تحقیقات مربوط به حوزه علوم و فنون قرائات، به نسخه‌شناسی یا به تعبیری مصحف‌پژوهی اختصاص دارد. مداخل ذیل، همگی به بخشی از مصاحف قرآن کریم، به‌ویژه مصاحف و نسخه‌های قدیمی، می‌پردازند:

۱. خط عربی: مؤلف این اثر، بناتریس گروندلر است. نویسنده در این مدخل به ابعاد مختلف بحث‌های مربوط به خط عربی اشاره دارد. این ابعاد شامل مجموعه‌ای از حروف و علائم و توالی و ترتیب مکانی آنها، شکل‌ها و رسانه‌های انتقال آنها، و نوع‌شناسی نظام صرفاً صامت (ابجد) می‌شود. گرچه مسلمانان به زبان‌های مختلفی مانند فارسی، پشتو، کردی، اردو، سندی، کشمیری و ... سخن می‌گفتند، زبان عربی با آنها سازگار شد و حتی بسیاری از این زبان‌ها با حروف عربی نوشته می‌شدند (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۵۴۹/۲). توجه به منابع و روش‌های بررسی خط عربی مانند نسخ کهن، پاپیروس‌ها، سکه‌ها و امثال آن، و اقسام خطوط عربی و منابع مرتبط با آن، از بحث‌های گروندلر در این اثر است. تاریخ خط عربی پیش از اسلام و شکل‌های شاخص اصلی در عربی متأخر و تحولی که در ادوار مختلف بر خط عربی عارض شده است، از دیگر توجهات نویسنده است. در کنار بحث از اصل نگارش خط عربی، توجه به مسئله خوشنویسی و زیباسازی خط، بخش پایانی این مدخل را تشکیل می‌دهد.

۲. خوشنویسی: سولانژ اوری، نویسنده این اثر، معتقد است که از جمله هنرهایی که در پرتو توجه مردم به مصحف قرآن کریم رشد ویژه‌ای داشته است، هنر خوشنویسی می‌باشد. تغییراتی که در رسم الخط قرآن کریم ایجاد شد، باعث گردید تا مصاحف روزبه‌روز زیباتر و کامل‌تر شوند. نسخه‌های قرآن را می‌توان بر اساس نوع خط به حجازی، کوفی کهن، کوفی مشرقی، نسخ، ریحانی، محقق، ثلث و غیره تقسیم کرد (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۶۰۱/۲).

۳. صحف: نگارنده این اثر، بناتریس گروندلر است. توجه به جنس صحیفه‌ها، محل نگهداری و کارکردهای آنها، از بحث‌های این مدخل است. وی در مدخل خود، تناقضی میان دو دسته حدیث و گزارش تاریخی را مطرح می‌کند: از یک سو، احادیثی بر ممانعت‌های مکرر پیامبر ﷺ، چهار خلیفه راشدین و خلفای اموی از نوشتن حدیث وجود دارد، و از سوی دیگر، گزارش‌هایی وجود دارند که نشان می‌دهند استفاده از نوشتن از خاندان محمد ﷺ آغاز شد. گروندلر در ادامه می‌کوشد تا با توجیهی مبتنی بر استفاده از حافظه و نوشتن، این تناقض را حل کند. نکته‌ای که قابل نقد است، آن است که وی به عدم حفظ صحیفه‌های متعلق به قبل از قرن دوم اشاره دارد و همین امر را دستمایه طرح دیدگاه‌های ونزبرو، کوک و کرون می‌داند (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۱۲/۴).

۴. کتیبه‌نگاری و قرآن؛ این مقاله، اثر رابرت هویلند و ونشاپورتر است. کتیبه‌نگاری، پژوهش یا علم کتیبه‌هاست؛ یعنی متونی که برای دوام بیشتر بر سطحی سخت چون یادمان بنا، سنگ، لوح، نشان، سکه، ظرف و جز آن نگاشته شده‌اند. استفاده از قرآن در مجموعه کتیبه‌های اسلامی، بحث اصلی مقاله مورد نظر است. در این مقاله، نویسنده به علت استفاده از آیات خاص در کتیبه‌ها و نوع کاربرد هر کتیبه نیز اشاره کرده است (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۴۶۴/۴).

۵. مصحف؛ این مقاله از مستشرق معروف، هارالد موتسکی است. از جمله بحث‌های این مدخل، درباره مفهوم اصطلاحی این کلمه و چگونگی به وجود آمدن شکل مکتوب قرآن است. عدم وجود نسخه‌های قدیمی اثبات‌کننده اصالت قرآن، و توجه به روایات اسلامی درباره وجود اولین مصاحف قرآن که توسط صحابه نگارش یافته‌اند، از دیگر بحث‌های این مقاله است (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۱۴۹/۵).

۶. مصحف‌های قرآن؛ اثر فردریک لیمهویز است. نویسنده در این مدخل، به بحث درباره مفهوم مصحف، مصحف عثمانی، قرائت‌های قرآن و مصاحف صحابه پرداخته است. وی در پایان مدخل، پس از بحث درباره جمع قرآن توسط پیامبر یا پس از پیامبر، نتیجه را مشخص و روشن نمی‌داند و امیدوار است که در این باره تحقیقاتی جدیدتر انجام شود (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۱۵۲/۵).

۷. نسخه‌های خطی قرآن؛ از فرانسوا دروش، یکی از مقالات مهم مربوط به نسخه‌های خطی است. نویسنده در این مقاله به بررسی اقسام نسخه خطی قرآن و تغییرات نسخه‌ها در طول تاریخ می‌پردازد. نسخه‌های خطی پیش از مصاحف عثمانی، مصحف‌های حجازی و اموی، و مصحف‌های قرآنی در اوائل دوره عباسی، از بحث‌های مهم این نوشتار است. بحث از خطوط به کاررفته در نسخه‌ها مانند حجازی، کوفی، نسخ، ثلث و امثال آن، و تقسیمات قرآنی نیز از نظر نویسنده دور نمانده است (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۳۳۵-۳۵۵/۵).

۸. نگارش و ابزار نگارش؛ شیلا بلر در نوشته خود به ابزارهایی که برای نگارش کتب، به‌ویژه نگارش مصاحف، به کار می‌رفته است، پرداخته است. نوع و رنگ مرکب‌ها و انواع پوست‌ها یا کاغذهای مورد استفاده نیز از بحث‌های دیگر این مقاله است (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۳۸۹/۵).

۹. هنر و معماری و قرآن؛ نویسنده این مقاله، الگ گرابار است. مؤلف، نوشته خود را به سه بحث اختصاص داده است: بحث اول مربوط به ارجاع‌ها یا اشاره‌های قرآنی به هنر و معماری در آیات است. بحث دوم، استفاده‌های گوناگون از قرآن به عنوان منبعی برای نقل قول در ساخت و آرایش

آثار هنری را مد نظر قرار داده است. تزئین هنری خود قرآن نیز بحث سوم است. وی در بخش اول، آیاتی را که به هنر اشاره دارند، به دو قسمت اشاره مستقیم آیات و اشاره‌های غیرمستقیم تقسیم کرده است (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۵/۵۱۰-۵۲۵).

۱۰. قرآن و خوشنویسی؛ مؤلف این مقاله، اولیور لیمن، استاد بخش فلسفه دانشگاه کنتاکی ایالات متحده است. وی در این مدخل به ماهیت نوشتاری زبان‌های دارای خط سامی می‌پردازد و تأثیر اسلام را در تبدیل خط عربی به خطی زیبا و پیچیده مورد تأکید قرار می‌دهد. پیدایش خط متصل و تأثیرات اوضاع اجتماعی و سیاسی بر رشد خط، از دیگر بحث‌های این مدخل است. وی در ضمن مباحث خود به کارکردهای کتیبه‌های دارای خوشنویسی اشاره می‌کند و آنها را دارای اطلاعات مهمی درباره تاریخ فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و دینی زمان و مکان نگارش آنها می‌داند. تأثیر ایران و عثمانی در خوشنویسی و ارتباط آن با حکومت‌ها نیز از اشارات نویسنده در این مدخل است (لیمن، ۲۰۰۶: ۴۵۲).

۱۱. قرآن و کتابت؛ نویسنده این مقاله، آدام گاجک، استاد دانشگاه مک‌گیل کانادا است. اینکه چرا هنرمندان به نوشتن قرآن کریم روی آوردند و از چه موادی به‌عنوان جوهر برای نوشتن کتاب الهی استفاده می‌شده است، نخستین بحث‌های مدخل «قرآن و کتابت» را شکل داده است. توجه به رنگ‌های متنوع در مصاحف و کارکردهای مختلف آنها در مصاحف، مورد توجه نویسنده است (لیمن، ۲۰۰۶: ۴۸۶).

۱۲. قرآن و هنر؛ نویسنده این مقاله نیز مانند مقاله دهم، اولیور لیمن است. نویسنده در ابتدا به تحلیل دیدگاه قرآن درباره هنر پرداخته است. در ادامه این مقاله، به هنرهایی که به شکلی تحت تأثیر اسلام بوده‌اند، پرداخته شده است. خوشنویسی، هندسه، تزئین، موسیقی و تلاوت قرآن از جمله این موارد هستند. برخی از اشکال موسیقی مانند اذان، دارای ماهیتی دینی قلمداد شده‌اند. از نظر وی، یکی از دلایلی که امام جماعت مورد احترام است، به دلیل نحوه تلفظ نماز به عربی و ازبرخوانی قرآن است. اصول و هدفی که قاریان قرآن در اجرای موسیقی تلاوت رعایت می‌کنند، در کنار خاستگاه آنها، همراه با تحلیل‌هایی از سوی نویسنده مورد اشاره قرار گرفته است (لیمن، ۲۰۰۶: ۴۹۸).

۱۳. چاپ قرآن؛ از مایکل آلبین، یکی از مدخل‌هایی است که اطلاعات سودمندی را درباره تاریخ چاپ قرآن کریم در اروپا و کشورهای اسلامی ارائه می‌نماید. توجه به نخستین چاپ‌های قرآن، مانند اولین قرآن چاپ‌شده در ونیز در سال‌های ۱۵۳۷-۱۵۳۸ میلادی، از بحث‌های ابتدایی این مدخل

است. توجه به این مطلب که برخی از نسخه‌ها در هنگام چاپ دارای اشکالاتی بوده‌اند، از بحث‌های جالب مقاله است. چاپ قرآن در کشورهایمانند هند، استانبول و ایران، از دیگر بحث‌های نویسنده است. توجه به تاریخ چاپ سنگی قرآن در جهان اسلام و نخستین قرآن‌های چاپی در مصر، از بحث‌های مهم در این نوشتار است. چاپ قرآن کریم در عصر حاضر و اینکه با طی چه مراحل و ضوابطی قرآن کریم در مصر، پاکستان، هند و لبنان به زیور طبع آراسته می‌شود، بخشی دیگر از این نوشته است. نویسنده در پایان به چاپ نسخه‌های غیر از قرائت حفص از عاصم در کشورهایمانند الجزائر و مراکش (به قرائت ورش)، تونس (به روایت قالون) و سودان (به روایت دوری) اشاره می‌کند (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۴۰۱/۲-۴۱۳).

۱۴. تزین و تذهیب قرآن: از شیلا بلر و جان‌تان بلوم، از دیگر مقالات در حوزه مصحف‌پژوهی است. از زمان قدیم، نسخه‌های قرآن را به روش‌های مختلف می‌آراستند. این کار، یک هنر قدیمی اسلامی نیز به شمار می‌رود. تاریخ تذهیب، روش‌های تذهیب و تزین، تغییرات نسخه‌های قرآن در طول زمان، نشانه‌هایی برای جدا کردن آیات و تزیینات حاشیه، علامت‌گذاری بخش‌های مختلف قرآن مثل رکوع، حزب و جزء، شیوه جداسازی سوره‌ها، صفحات زینتی مصاحف و مذهبان، از بحث‌های مهم این مدخل است (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۱۰۴/۲-۱۱۳).

۱۵. مدخل رسم‌الخط قرآن که توسط افیم رضوان نگارش شده است، در جلد سوم دایرةالمعارف قرآن قرار دارد (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۹۷/۳). این مدخل نیز درباره تاریخ رسم‌الخط قرآن از زمان پیامبر و توجه به رسم‌الخط قرآن در طول قرون اسلامی پرداخته است. از ویژگی‌های این مدخل، توجه به نقش امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در رشد دانش رسم‌الخط است (مک‌اولیف، ۲۰۰۱: ۱۲۴/۳).

تحلیل: هر مصحف دارای بخش‌های مختلفی است، اعم از متن آیه، حاشیه، علائم مربوط به صداها، کوتاه و سکون، علائم وقف و ابتدا، تقسیمات قرآنی، شروع و فرود سوره‌ها، قرائت‌ها، جنس پوست یا کاغذ، زمان نگارش، شخص نگارنده، نوع خط، عدّ الای، کارکرد رنگ‌ها و جوهرها، تذهیب‌ها، و قطع و اندازه مصحف. همه این مباحث به صورت کلی یا جزئی در نوشته‌های مستشرقان مورد توجه قرار گرفته است. هر کدام از این مباحث، مربوط به علمی و فنی در حوزه دانش قرائت است. بررسی همه این موارد، آن هم برای همه مصاحف، از حوزه یک رساله دکتری فراتر است و لازم است تا چندین رساله در این باره نوشته شود. دیدگاه مستشرقان درباره مصاحف اولیه قرآن یکسان نیست و اعتماد آنها به روایات اسلامی مربوط به زمان رسول خدا در مقالات متعدد، قابل تحقیق و بررسی است.

نمونه دوم: پروژه کوریوس کورانیکوم

این برنامه جمعی از سال ۲۰۰۷ آغاز شده است. پروژه کوریوس کورانیکوم با تعداد ۲۰۰۰ برگه (۴۰۰۰ صفحه) از نسخه‌های قرآنی پیش از سال ۸۰۰ میلادی (۱۸۶ قمری) کار خود را ادامه می‌دهد. این پروژه دارای چند بخش است که به صورت مختصر تبیین می‌شود:

بخش اول: شامل بررسی نسخه‌های کهن خطی قرآنی است که خود در دو بخش در حال انجام است: نخست، خط‌شناسی نسخه‌های خطی قرآن، و دوم، سالیابی آنها با استفاده از آزمایش کربن ۱۴. گام نخست برای این کار، شناسایی همه نسخه‌های کهن قرآن در جهان است. تاکنون حدود ۲۰۰۰ برگ نسخه خطی کهن قرآن در مجموعه‌ها و کتابخانه‌های سراسر دنیا شناسایی شده‌اند.

بخش دوم: مربوط به مسئله اختلاف قرائات است که مکملی برای تحقیقات بخش اول محسوب می‌شود. در واقع، در بخش نخست، تاریخ مکتوب و در بخش دوم، تاریخ شفاهی متن قرآن مطالعه می‌شود.

بخش سوم: تلاشی است برای بازسازی زمینه تاریخی متن قرآن. این امر از طریق گردآوری شواهدی از فضای تاریخی پیش از اسلام امکان‌پذیر است. برای مثال، با تکیه بر اطلاعات موجود در کتیبه‌های کشف‌شده از منطقه شبه‌جزیره عربستان، تصویری از فضای فرهنگی، سیاسی و دینی در این منطقه ایجاد می‌شود که با تصویر رایج که با عنوان «جاهلیت» می‌شناسیم، کاملاً متفاوت است. از دیگر مستندات تاریخی برای بازسازی زمینه تاریخی قرآن، متون برجای‌مانده از سنت‌های دینی پیش از اسلام هستند.

بخش چهارم: به شرح تاریخی-تحلیلی قرآن اختصاص دارد؛ یعنی قرآن در بافت تاریخی خود تحلیل و تفسیر می‌شود و رویکرد آن، انتقادی و تحلیلی است (شریفی، ۱۳۹۹: ۱۵۰).

در بخش سوم مقاله، یعنی اهداف مصحف‌پژوهی، این نکته بیان شد که مصحف‌پژوهی زمینه‌ای برای تفسیر قرآن کریم است. با توجه به نکات فوق، این امر روشن می‌شود که تفسیر انتقادی و تاریخی از قرآن، از اهداف مستشرقان در ادامه مصحف‌پژوهی به شمار می‌رود.

نتیجه گیری

پس از بررسی سه مولفه مهم مربوط به مصحف پژوهی مستشرقان می توان نتایج ذیل را به دست آورد:

۱. مصحف پژوهی هدف نهایی مستشرقان، تهیه مقدمات کامل برای تفسیر قرآن کریم و القاء آن به جهان حتی مسلمانان است.

۲. مصحف پژوهی ابعاد متعددی دارد. این ابعاد را می توان به ۱۲ قسمت تقسیم نمود. تاریخ مصحف، خط، لجنه ناظر، رسم، ضبط، قرائات، عد الائی، تقسیم بندی های آیات، اسماء السور، علائم وقف و ابتدا، تذهیب مصاحف، ترجمه و تفسیر آیات در محصف، بخش هایی است که باید درباره یک مصحف مورد بررسی قرار گیرد.

۳. مصحف پژوهی دارای شش مرحله است دوره اول: آشنایی با مصحف قرآن کریم دوره دوم: جمع آوری مصاحف قرآن کریم و شروع فعالیت های تخصصی مصحف پژوهانه دوره سوم: شکل گیری دانش تاریخ قرآن و فعالیت های تاریخی مستشرقان دوره چهارم: ایجاد شکاکیت در وثاقت متن قرآن توسط جان ونز برو و شاگردان وی، دوره پنجم: کشف مصحف جدید و اثبات وثاقت تاریخی قرآن مانند مصحف صنعا و مصحف مشهد دوره ششم: ایجاد فعالیت های گروهی در حوزه مصحف پژوهی تهیه دائره المعارف های قرآنی به ویژه با موضوعات مرتبط با مصحف پژوهی و پروژه کورپوس کورانیوم از نمونه های مهم فعالیت های گروهی مستشرقان در حوزه مصحف پژوهی است. هدف از این فعالیت های جمعی بررسی کامل و جامع مصحف پژوهی و مقدمه سازی برای تفسیر قرآن کریم است.

فهرست منابع

- ابن درید، محمد بن حسن، جمهرة اللغة، چاپ اول، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۸م.
- ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۳۶۳ش.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ اول، بیروت: دار الفکر، بی تا.
- ایزوتسو، توشیهیکو، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام، چاپ ششم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۸ش.
- بابایی، علی اکبر؛ عزیزی کیا، غلامعلی؛ و روحانی راد، مجتبی، روش شناسی تفسیر قرآن، چاپ دوم، قم تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه: سمت، ۱۳۸۵ش.
- الباز، محمد بن عباس، مباحث فی علم القرائات مع بیان اصول روایه حفص، چاپ اول، قاهره: دارالکلمه، ۱۴۲۵ق.
- بلاشر، رژی، در آستانه قرآن، ترجمه محمود رامیار، چاپ پنجم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶ش.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، چاپ اول، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۳۷۶ق.
- حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، چاپ سوم، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۷ق.
- خویی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی، بی تا.
- دانی، عثمان بن سعید، البیان فی عد آی القرآن، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۲۰۱۱م.
- رحمان، فضل، مضامین اصلی قرآن، ترجمه فاطمه علاقه بندی، چاپ چهارم، تهران: کرگدن، ۱۴۰۱ش.
- رژی بلاشر، در آستانه قرآن، (همانند مدخل شماره ۷، احتمالاً تکراری است).
- زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بی جا: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- زمانی، محمد حسن، شرق شناسی و اسلام شناسی غربیان، چاپ سوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۷ش.
- شاگرد، کاظم، قرآن و مستشرقان، چاپ اول، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۹ش.
- شاگرد، محمد کاظم، قواعد وقف و ابتدا در قرائت قرآن کریم، چاپ پنجم، قم: بوستان کتاب قم، ۱۳۸۴ش.

شریفی، علی، جریان شناسی مطالعات قرآنی معاصر، چاپ اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹ش.

صادقی، بهنام و گودرزی، محسن، مصحف صنعاء ۱ و مسئله خاستگاه قرآن، ترجمه مرتضی کریمی نیا، چاپ اول، تهران: هرمس، ۱۴۰۰ش.

عرفان، حسن، شیوه های اعجاز قرآن، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۹ش.

عطار، داوود، الموجز علوم القرآن، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ق.

لیمن، اولیور، دانشنامه قرآن کریم، چاپ اول، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۱ش.

معارف، مجید، مباحثی در تاریخ و علوم قرآنی، تهران: مؤسسه نیا، ۱۳۸۳ش.

مک اولیف، جین دمن، دائره المعارف قرآن، چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات حکمت، ۱۳۹۷ش.

مهدوی زاد، محمد علی، سیری در نگارش های علوم قرآنی، چاپ اول، تهران: هستی نما، ۱۳۸۴ش.

مفلح القضاة، محمد احمد؛ شکری احمد خالد؛ و منصور محمد خالد، مقدمات فی علم القرائات، چاپ اول، عمان: دارعمار، ۱۴۲۲ق.

نصر، سید حسین؛ دگلی، جانر؛ دکاکه، ماریا؛ و لومبارد، جوزف، تفسیر معاصرانہ قرآن کریم، ترجمه انشاء الله رحمتی، تهران: سوفیا، ۱۳۹۹ش.

نقیسی، شادی، تاریخ استشراق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب، چاپ دوم، قم، ۱۳۹۹ش.

نولدکه، تئودور و تامر، جورج، تاریخ القرآن، چاپ دوم، نیویورک: دار نشر جورج آلمز، ۲۰۰۰م.

References

Wansbrough, John, Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation, Oxford, 1977.

Wansbrough, John, The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History, Oxford, 1978.

References

- al-Baz, Muhammad ibn Abbas. *Mabahas fi Elm al-Qeraat ma Bayan Osul-e Revayat-e Hafs* (Studies in the Science of Quranic Recitations with an Explanation of the Principles of the Hafs Transmission), 1st ed. Cairo: Dar al-Kalema, 1425 AH (2004 CE).
- Attar, Davoud. *al-Mowjaz fi Olum al-Quran* (The Concise Treatise on the Sciences of the Quran). Beirut: Moassese-ye al-Alami lel-Matbuat, 1415 AH (1994 CE).
- Babaei, Ali-Akbar; Azizi-Kia, Gholam-Ali; and Ruhani-Rad, Mojtaba. *Ravesh-Shenasi-ye Tafsir-e Quran* (Methodology of Quranic Interpretation), 2nd ed. Qom and Tehran: Pazhuheshkadeh-ye Howzeh va Daneshgah; SAMT, 1385 SH (2006 CE).
- Blachere, Regis. *Dar Astaneh-ye Quran* (At the Threshold of the Quran), translated by Mahmoud Ramyar, 5th ed. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami, 1376 SH (1997 CE).
- Dani, Osman ibn Said. *al-Bayan fi Add-e Ay al-Quran* (The Exposition on the Counting of the Verses of the Quran). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyeh, 2011 CE.
- Erfan, Hasan. *Shiveh-haye Ejaz-e Quran* (Methods of the Quran's Inimitability), Tehran: Daftar-e Motaleat-e Tarikh va Maaref-e Eslami, 1379 SH (2000 CE).
- Hakim, Seyyed Muhammad-Baqer. *Olum al-Quran* (Quranic Sciences), 3rd ed. Qom: Majma al-Fekr al-Islami, 1417 AH (1996 CE).
- Ibn Durayd, Muhammad ibn Hasan. *Jamhara al-Lughah* (The Collection of the Language), 1st ed. Beirut: Dar al-Elm lel-Malayin, 1988 CE.
- Ibn Faris, Ahmad. *Mojam Maqayis al-Lughah* (Dictionary of the Standards of Language), 1st ed. Qom: Daftar-e Tablighat-e Howzeh-ye Elmiyeh-ye Qom, 1363 SH (1984 CE).
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram. *Lisan al-Arab* (The Language of the Arabs), 1st ed. Beirut: Dar al-Fekr, n.d.
- Izutsu, Toshihiko. *Khoda va Ensan dar Quran* (God and Man in the Quran), translated by Ahmad Aram, 6th ed. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar, 1388 SH (2009 CE).
- Johari, Ismail ibn Hammad. *al-Sahah* (The Authentic [Lexicon]), 1st ed. Beirut: Dar al-Elm lel-Malayin, 1376 AH (1956 CE).
- Khoei, Seyyed Abolqasem. *al-Bayan fi Tafsir al-Quran* (The Exposition in the Interpretation of the Quran). Qom: Moassese-ye Ehya-ye Asar-e Emam al-Khoei, n.d.

- Leaman, Oliver. *Daneshnameh-ye Quran-e Karim* (Encyclopedia of the Holy Quran), 1st ed. Tehran: Entesharat-e Ettelaat, 1391 SH (2012 CE).
- Maaref, Majid. *Mabahesi dar Tarikh va Olum-e Qorani* (Studies in Quranic History and Sciences). Tehran: Moassese-ye Naba, 1383 SH (2004 CE).
- Mahdavi-Rad, Muhammad-Ali. *Seyri dar Negaresh-t-haye Olum-e Qorani* (A Survey of Writings on Quranic Sciences), 1st ed. Tehran: Hasti-Nama, 1384 SH (2005 CE).
- McAuliffe, Jane Dammen. *Dayerat al-Maarif-e Quran* (Encyclopedia of the Quran), 2nd ed. Tehran: Moassese-ye Entesharat-e Hekmat, 1397 SH (2018 CE).
- Muflih al-Qudat, Muhammad Ahmad; Shukri, Ahmad Khaled; and Mansour, Muhammad Khaled. *Moqaddemat fi Elm al-Qeraat* (Introductions to the Science of Quranic Recitations), 1st ed. Amman: Dar Ammar, 1422 AH (2001 CE).
- Nafisi, Shadi. *Tarikh-e Esteshraq va Seyr-e Tahavvol-e Motaleat-e Qorani dar Gharb* (The History of Orientalism and the Development of Quranic Studies in the West), 2nd ed. Qom, 1399 SH (2020 CE).
- Nasr, Seyyed Hosayn; Dagli, Caner; Dakake, Maria; and Lumbard, Joseph. *Tafsir-e Moaseraneh-ye Quran-e Karim* (The Study Quran: A Contemporary Translation and Commentary), translated by Inshallah Rahmati. Tehran: Sofia, 1399 SH (2020 CE).
- Noldeke, Theodor, and Tamer, George. *Tarikh al-Quran* (The History of the Quran), 2nd ed. New York: Dar Nashr-e George Olms, 2000 CE.
- Rahman, Fazlur. *Mazamim-e Asasi-ye Quran* (Major Themes of the Quran), translated by Fatemeh Alaqebandi, 4th ed. Tehran: Kargadan, 1401 SH (2022 CE).
- Regis Blachere. *Dar Astaneh-ye Quran* (At the Threshold of the Quran). (Same as entry no. 7; likely a duplicate.)
- Sadeqi, Behnam, and Mohsen Goudarzi. *Moshaf-e Sana 1 va Masale-ye Khastgah-e Quran* (Sana'a Manuscript 1 and the Question of the Origins of the Quran), translated by Morteza Karimi-Nia, 1st ed. Tehran: Hermes, 1400 SH (2021 CE).
- Shaker, Kazem. *Quran va Mostashreqan* (The Quran and the Orientalists), 1st ed. Qom: Markaz-e Beyn al-Melali-ye Tarjomeh va Nashr-e al-Mustafa, 1399 SH (2020 CE).
- Shaker, Muhammad-Kazem. *Qavaed-e Vaqf va Ebtada dar Qeraat-e Quran-e Karim* (Rules of Pausing and Beginning in the Recitation of the Holy Quran), 5th ed. Qom: Bustan-e Ketab-e Qom, 1384 SH (2005 CE).

- Sharifi, Ali. Jaryan-Shenasi-ye Motaleat-e Qorani-ye Moaser (A Study of Contemporary Quranic Studies), 1st ed. Qom: Pazhuheshgah-e Howzeh va Daneshgah, 1399 SH (2020 CE).
- Wansbrough, John, Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation, Oxford, 1977.
- Wansbrough, John, The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History, Oxford, 1978.
- Zamani, Muhammad-Hasan. Sharq-Shenasi va Eslam-Shenasi-ye Gharbiyan (Orientalism and Western Studies of Islam), 3rd ed. Qom: Bustan-e Ketab, 1387 SH (2008 CE).
- Zarqani, Muhammad Abd al-Azim. Manahil al-Erfan fi Olum al-Quran (The Sources of Knowledge in the Sciences of the Quran). n.p.: Dar Ihya al-Torath al-Arabi, n.d.